

Hans Debel

Van goddelijk woord tot menselijke verwoording

Hoewel het in liturgisch taalgebruik nog steeds gangbaar is de Bijbel aan te duiden als ‘woord Gods’ zonder meer, is de bijdrage van de feitelijke menselijke schrijvers in de voorbije eeuwen steeds meer in het voetlicht geplaatst: de Schrift is ‘woord van God in mensentaal’, en dat laatste is een wezenlijk onderdeel van het geheel. Dit inzicht is grotendeels de verdienste van de kritische bijbelwetenschap, die vooral sinds de periode van de verlichting doorgedreven fundamenteel onderzoek heeft verricht naar de concrete wordingsgeschiedenis van de bijbelse teksten. Sinds die tijd heeft ook de bijbelwetenschap zelf echter een lange weg afgelegd.

Van menselijk geschrift tot heilige tekst

Dat de Schrift in en door een menselijke geschiedenis is ontstaan, impliceert dat de bijbelse teksten niet altijd ‘woord van God’ zijn geweest: ze werden op een bepaald moment door concrete mensen neergeschreven en verwierven pas later het gezag van een geïnspireerde tekst, naarmate religieuze gemeenschappen ze gingen erkennen als constitutief voor de eigen identiteit. Hoe dat precies in zijn werk is gegaan, valt niet meer in detail te achterhalen. Lange tijd was het gebruikelijk voor iedere afdeling in de Hebreeuwse Bijbel een formeel moment van canonicering te veronderstellen: de Tora zou ongeveer halverwege de vijfde eeuw vóór Christus gepromulgeerd zijn door Ezra, de schriftgeleerde (vergelijk Nehemia 8), en de afdeling van de Geschriften (*Ketuvim*) – en dus de Hebreeuwse Bijbel als dusdanig – zou afgesloten zijn tijdens de ‘Synode van Jamnia’ aan het einde van de eerste eeuw na Christus. Voor dergelijke veronderstellingen bestaat echter geen onomstotelijk bewijs; ze lijken de gecentraliseerde besluitvorming

van de rooms-katholieke kerk in latere eeuwen op anachronistische wijze te projecteren op teksten die daar zelf geen enkele aanleiding toe geven. Tegenwoordig denkt men daarom veeleer aan een ‘canoniek proces’ dat verscheidene eeuwen omvatte en door verschillende factoren beïnvloed werd: de voorvaderlijke geschriften die van generatie op generatie werden doorgegeven, verwierven geleidelijk een gestaag groeiend gezag, wat er uiteindelijk toe leidde dat aan sommige ervan de status van onveranderlijke tekst van goddelijke oorsprong werd toegekend.

In principe vormen de veronderstelde goddelijke inspiratie en de onveranderlijkheid van een tekst twee afzonderlijke aspecten van het canoniek proces, maar in de praktijk geraakten die al snel met elkaar verweven. Dat zien we bijvoorbeeld in het werk van de joodse geschiedschrijver Flavius Josephus, die in zijn verdediging van de joodse religie in *Tegen de Grieken* (*Contra Apionem*) opmerkt:

Bij ons kan dus niet zomaar iedereen op eigen houtje gebeurtenissen op schrift stellen. (...) Integendeel, alleen de profeten informeren ons over wat er zich in het verre verleden heeft afgespeeld, en zij doen dat onder goddelijke inspiratie. (...) Hoe zorgvuldig wij met deze schriftelijke overlevering omgaan, hebben we keer op keer in de praktijk bewezen. Nog nooit heeft iemand het gewaagd – en dat over zo’n lange periode – er iets aan toe te voegen of er iets uit te verwijderen of in te veranderen.

De Schrift is woord van God in mensentaal

Het lijkt geen twijfel dat Josephus in deze passage schromelijk overdrijft: uit de teksten waarover we beschikken – waaronder de Dode Zeerollen –, blijkt dat de ‘schrijvers’ de oudtestamentische geschriften voortdurend bleven bewerken. Daarenboven bewijst ook Josephus zelf het tegendeel van wat hij be-

Baruch de Spinoza (1632-1677) zette uiteen dat de Pentateuch pas een millennium na Mozes werd neergeschreven

weert in zijn *Oude geschiedenis van de Joden*, die als een schoolvoorbeeld van 'herschreven schrift' geldt. Niettemin zijn er voldoende aanduidingen dat zich tussen de eerste en de tweede eeuw na Christus wel degelijk een belangrijke paradigma-verschuiving voltrok in het jodendom, dat zich na het definitieve verlies van de tempel ontpopte van een offerreligie tot een religie van het boek. Dat de Hebreeuwse Bijbel centraal kwam te staan als het identiteit dragende element van het rabbijnse jodendom, leidde ertoe dat de tekstuele veelvormigheid uit de voorafgaande eeuwen baan ruimde voor een stabiele tekst en een definitief vastgelegde lijst van bijbelse geschriften, waardoor het reeds eeuwenlang aan de gang zijnde 'canoniek proces' zijn beslag kreeg.

Uit het citaat van Josephus blijkt nog een ander belangrijk aspect van het concept van een 'heilige Schrift' zoals het zich in de late oudheid ontwikkelde, meer bepaald dat de goddelijke inspiratie als het ware werd voorbehouden aan een beperkte groep individuen, de profeten. De oudste lijst met de vier-

entwintig boeken van de Hebreeuwse Bijbel, onderdeel van het traktaat *Bava Batra* in de Babylonische Talmoed, verduidelijkt in dit verband dat ook de boeken die niet uitdrukkelijk op naam van een profeet staan, geschreven werden door profeten of koningen: Mozes schreef de Pentateuch en het boek Job, Jozua het boek op zijn naam, Samuël de boeken *Rechters*, *Ruth* en *Samuël*, Jeremia de boeken *Koningen* en *Klaagliederen*, terwijl David het boek *Psalmen* samenstelde en Hizkia de drie boeken van Salomo: *Spreuken*, *Hooglied* en *Prediker*. Ook voor de eerste christenen was de profetische inspiratie van het Oude Testament van groot belang, wat nog het duidelijkst blijkt uit het feit dat zowel de geschriften van het Nieuwe Testament als de kerkvaders veelvuldig de oudtestamentische geschriften aanhalen als voorzeggingen die in Jezus' optreden hun vervulling vonden.

Eerste aanzetten tot kritische benadering

God als auteur

Eeuwen later zouden ook de reformatoren het ge-

openbaarde karakter van de Schrift beklemtonen in het uitgangspunt *sola Scriptura*: de Schrift is het unieke, geïncarneerde woord van God, dat de ultieme autoriteit vormt in geloofskwesties. Daaruit leidde Maarten Luther echter ook af dat de Schrift voor iedereen toegankelijk moest zijn. Door zijn vertaling in de volkstaal te baseren op de Hebreeuwse en Griekse grondtekst toonde hij zich een kind van zijn tijd, waarin humanistische geleerden als Desiderius Erasmus van Rotterdam de eerste kritische bijbeledities voorbereidden. Niet toevallig verscheen aan het begin van de zestiende eeuw ook de eerste polyglotbijbel, de Complutensische Polyglot van Alcalá, die de verschillende toen bekende tekstgetuigen naast elkaar plaatste en aldus in één oogopslag duidelijk maakte dat door de eeuwen heen talrijke bewuste en onbewuste veranderingen in de tekstoverlevering waren geslopen. Het Concilie van Trente bepaalde echter dat alleen de oude Latijnse Vulgatavertaling als heilig en canoniek gold. Daarenboven stelde het onomwonden dat God de auteur van de Schrift is, zowel van het Oude als van het Nieuwe Testament, die hetzij rechtstreeks door Christus zelf mondeling werden geopenbaard, hetzij onder inspiratie van de heilige Geest werden neergeschreven.

Mozes als auteur

Desondanks kwam de traditionele visie op het auteurschap van de teksten geleidelijk op de helling te staan, in het bijzonder de zienswijze dat Mozes de hele Pentateuch geschreven had. Reeds in de middeleeuwen hadden joodse geleerden als Abraham Ibn Ezra zich afgevraagd of de uiteindelijke tekst van de Tora ook enkele toevoegingen van latere auteurs bevatte, omdat zij overduidelijk een later tijdsperspectief weerspiegelden. De opkomst van de tekstkritiek verleende indirecte ondersteuning aan het idee dat latere 'redacteurs' de originele teksten hadden bewerkt, en het valt dan ook niet te verbazen dat uitgerekend in de zestiende eeuw de twijfels aan het mozaïsche auteurschap aan kracht en invloed wonnen. In Vlaanderen zou Andreas Masius, een alumnus van het door Erasmus opgerichte Leuvense Collegium Trilingue, in zijn commentaar op

Jozua (1574) zelfs zo ver gaan te zeggen dat de talrijke bewerkingen van de Pentateuch het onmogelijk maakten Mozes' eigen bijdrage nog te onderscheiden.

Hoewel Masius' commentaar op de index van verboden boeken terecht kwam, zou de vraag of Mozes de Pentateuch geschreven had, ook in de zeventiende eeuw de geesten blijven beroeren. De Britse filosoof Thomas Hobbes zette enkele argumenten in het nadeel van Mozes' auteurschap op een rij in zijn meesterwerk *Leviathan* (1651), en in Frankrijk beweerde Isaac de la Peyrère in *Praeadamitae* (1655) onomwonden dat Mozes niet de auteur van de eerste vijf boeken van de Bijbel was, wat niet alleen tot de publieke verbranding van zijn werk leidde, maar ook zijn gedwongen bekering tot het katholicisme en onderwerping aan het pauselijk gezag tot gevolg had. Korte tijd later zette de Nederlands-joodse filosoof Baruch de Spinoza in zijn *Tractatus theologico-politicus* (1670) de theorie uiteen dat de Pentateuch pas een millennium na de dood van Mozes werd neergeschreven door Ezra, die daarbij gebruik maakte van vooraf bestaande geschriften van uiteenlopende herkomst. In de *Histoire Critique du Vieux Testament* (1678) trachtte Richard Simon in respons op Spinoza's theorie aan te tonen dat sommige gedeelten van de Pentateuch – in het bijzonder de wetten – wel degelijk op Mozes kunnen teruggaan, maar ook hij moest toegeven dat vele oneffenheden erop wezen dat talrijke passages afkomstig waren van latere schrijvers, die niettemin door de geest van de profetie werden geleid. Dat ook zijn boek op de index terecht kwam, en hij uit de orde der oratorianen werd uitgesloten, illustreert hoezeer het kerkelijke gezag de opkomst van de 'moderne' bijbelkritiek met argusogen volgde.

Menselijk karakter van de Schrift

Historisch-kritische benadering

In zekere zin kan de historisch-kritische studie van de Bijbel dus beschouwd worden als een van de vele vruchten van het intellectuele klimaat van de zestiende en de zeventiende eeuw, dat later aange-

duid zou worden als het begin van de verlichting: zij tracht het ontstaan van de bijbelse teksten op een rationele wijze te verklaren tegen de achtergrond van de toenmalige historische context. De historisch-kritische benadering zou echter pas tot volle wasdom komen in de tweede helft van de achttiende eeuw en de negentiende eeuw. Zo maakte in die tijd Gotthold Ephraim Lessing bijvoorbeeld enkele fragmenten uit de tot dan toe ongepubliceerde *Apologie oder Schutzschrift für die vernünftigen Verehrer Gottes* van Hermann Samuel Reimarus openbaar, die de basis zouden leggen voor het onderzoek naar de ‘historische Jezus’, met onder meer het bekende onderscheid tussen de profetisch-apocalyptische prediking van Jezus zelf en de door de apostelen verkondigde verlosser Christus.

Bronnenkritiek

In antwoord op de ‘verlichte’ kritiek ten aanzien van het mozaïsche auteurschap van de Pentateuch ontwikkelde Jean Astruc, arts van opleiding, in zijn *Conjectures* (1753) de theorie dat Mozes voor het schrijven van Genesis oude bronnen (*mémoires*) in kolommen had samengebracht, die door latere ‘afschrijvers’ tot een doorlopende tekst waren gemaakt. Ironisch genoeg gaf Astruc met deze conservatieve poging om Mozes’ auteurschap van Genesis te verdedigen de aanzet tot de bronnenkritiek, die vrij snel tot een radicaal andere visie zou komen, vooral nadat zijn theorie werd opgenomen in de invloedrijke *Einleitung in das Alte Testament* van Johann Gottfried Eichhorn (1780-1783). Terwijl Eichhorn zelf de Pentateuch nog steeds in de tijd van Mozes dateerde, zou de volgende generatie onderzoekers in hoog tempo de bouwstenen aanreiken van de naar Karl Heinrich Graf, Abraham Kuenen en Julius Wellhausen vernoemde ‘nieuwere documentenhypothese’ uit de tweede helft van de negentiende eeuw, die het ontstaan van de Pentateuch

tussen de tiende en de vijfde eeuw vóór Christus situeerde. Ondanks de pogingen die de vorm- en traditiekritiek – onder meer in het werk van Albrecht Alt – aan het begin van de twintigste eeuw zouden ondernemen om aan te tonen dat de mondelinge traditie achter de teksten verder in de tijd teruggrijpt, had de kritische bijbelwetenschap vanaf dat moment definitief afscheid genomen van het idee

dat Mozes de auteur van de Pentateuch was. Dat neemt evenwel niet weg dat de vroegste ‘bronnen’ waarop de Pentateuch zou teruggaan, nog steeds in verband werden gebracht met hoogtepunten uit de geschiedenis van het

oude Israël. Meer bepaald werd de zogenoemde ‘jahwist’ gesitueerd aan het hof van koning Salomo in de tiende eeuw vóór Christus, op het hoogtepunt van de verenigde monarchie, terwijl de ‘elohist’ in verband werd gebracht met de profetische traditie uit het Noordrijk in de negende eeuw, die Elia als belangrijkste vertegenwoordiger had.

Literaire benadering

Het loslaten van het mozaïsche auteurschap had mede tot gevolg dat de oudtestamentische profeten in een ander licht verschenen: niet langer als opvolgers van Mozes die zijn profetisch ambt voortzetten, maar als individuen die vanuit hun eigen integriteit in naam van God optraden en een vroegere vorm van de joodse religie vertegenwoordigden dan de ‘deuteronomist’ of de ‘priesterlijke bron’ uit de Pentateuch. Bij hun studie van de profeten streefden bijbelwetenschappers er daarom naar de ‘eigenlijke woorden’ (*ipsissima verba*) van de profeten te reconstrueren, een ontwikkeling die zich overigens ook in het onderzoek naar de historische Jezus voordeed. Erg bekend is de klassieke visie op de groei van het boek Jesaja, die Bernhard Duhm in zijn baanbrekende commentaar (1892) uiteenzette: hij introduceerde niet alleen de driedeling tussen ‘proto-’, ‘deutero-’ en ‘trito-Jesaja’ (respectievelijk de hoofd-

Er werd definitief afscheid genomen van het idee dat Mozes de auteur van de Pentateuch was

stukken 1-39, 40-55 en 56-66), maar meende ook binnen 'proto-Jesaja' verschillende literaire strata te kunnen onderscheiden, zodat de 'eigenlijke woorden' van Jesaja in de hoofdstukken 6 en 8 moesten worden gezocht. In zijn commentaar op Jeremia (1901) zou hij de vergelijkbare theorie ontwikkelen dat in het boek Jeremia de profeet zelf aan het woord komt in ongeveer tweehonderdtachtig verzen, verspreid over hoofdstukken 1-25, en dat meer dan driekwart van het boek aan latere bewerkers moest worden toegeschreven.

Redactiekritiek

Typerend voor het romantische historicisme van de negentiende eeuw is dat latere toevoegingen en bewerkingen als duidelijk ondergeschikt aan de *ipsissima verba* werden beschouwd: de tekst moest van deze 'secundaire' elementen worden ontdaan teneinde de ware betekenis ervan bloot te leggen. Precies deze houding ten aanzien van het werk van latere 'redacteurs' onderscheidt de literaire kritiek van de negentiende en de vroege twintigste eeuw van de redactiekritiek uit de tweede helft van de twintigste eeuw. Net als de oudere literaire kritiek tracht de redactiekritiek het ontstaansproces van de teksten te reconstrueren, maar zij doet dat met een grotere waardering en interesse voor de tekst zoals die thans voorligt: 'redacteurs' gelden niet langer als enigszins onhandige bewerkers van de woorden van de oorspronkelijke auteur, maar als eigenlijke scheppers van de tekst, die bewust oudere teksten hebben herwerkt in het licht van de veranderde omstandigheden in hun eigen tijd. De redactiekritiek hecht dus meer belang aan de eindtekst, al gaat zij daarin niet ver genoeg volgens andere recente, 'synchrone' benaderingen, die zich louter en alleen nog op de studie van de eindtekst richten, zonder daarom – zoals de fundamentalistische bijbellezing – het gegroeide karakter van de tekst te ontkennen.

Urtext of variante edities

Ondertussen heeft zich op het gebied van de tekstkritiek een zeer vergelijkbare verschuiving voorgedaan. Tot ongeveer halverwege de twintigste eeuw bestond het ideaal van de tekstkritiek erin de 'oor-

spronkelijke tekst' – de *Urtext* – van de Hebreeuwse Bijbel te reconstrueren, of deze op z'n minst zo dicht mogelijk te benaderen op basis van de beschikbare tekstgetuigen. Dankzij de ontdekking van de Dode Zeerollen zijn tekstcritici evenwel gaan inzien dat het bestaan van een dergelijke *Urtext* hoogst twijfelachtig is: verschillende groeistadia van de tekst circuleerden een tijdlang zij aan zij, zodat het onmogelijk is één welbepaald stadium te verheffen tot de bewust afgewerkte eindvorm van de tekst die de grens tussen literaire compositie en tekstoverlevering markeert. Veeleer moeten we vaststellen dat het abstracte concept van 'de tekst' voor de meeste bijbelboeken betuigd is in variante 'edities'. Daarom trachten tekstcritici tegenwoordig in de eerste plaats de relatie tussen de variante 'edities' in kaart te brengen, en interesseren ze zich in toenemende mate voor de eigenheid van elk van deze edities.

Incarnatie als theologisch fundament

Kerkelijk leergezag

Terwijl deze boeiende verschuivingen zich voordeden binnen de bijbelwetenschap, bleef de rooms-katholieke kerk lange tijd volharden in haar eenzijdige afwijzing van een rationele, 'verlichte' benadering van de Bijbel. Zo werd de historisch-kritische exegetische tijdens het reactionaire Eerste Vaticaans Concilie geïgnoreerd in het decreet *Dei Filius* (1870), dat uitdrukkelijk zei dat niemand anders dan God zelf de auteur is van de gehele Schrift, die niet door menselijke inspanning is samengesteld en daarna als gezaghebbend erkend. Enkele decennia later gaf ook paus Leo XIII historisch-kritische exegeten een veeg uit de pan met de encycliek *Providentissimus Deus* (1893), door boudweg te noteren dat de 'zo opgehemelde hogere kritiek' de gewijde boeken dreigt 'aan te randen en te verscheuren', en alleen maar resulteert in 'een bonte verscheidenheid van meningen, het kenmerk van de dwaling'. Geheel in de lijn van de leer van Trente houdt hij eraan vast dat de Schrift 'het woord en de uitspraak van God' is, en dat de heilige Geest de maker is 'van de heilige Schrift in haar gehele omvang'. Onder zijn be-

wind werd later de Pauselijke Bijbelcommissie opgericht als waakhond tegenover katholieke exegeten die zich te 'modernistisch' opstelden. In haar decreten verklaarde zij onder meer dat Mozes als de auteur van de Pentateuch gold, dat het boek Jesaja door één enkele profeet geschreven werd, en dat de psalmen het werk van koning David waren. De heksenjacht tegen 'modernistische' bijbelgeleerden, die haar hoogtepunt kende onder Pius X, maakt pijnlijk duidelijk hoezeer het kerkelijk leergezag achterop hinkte op de inzichten van de kritische exegese, die voornamelijk door protestantse geleerden werd beoefend.

Ommekeer

Pas onder Pius XII zou er een fundamentele ommekeer bewerkstelligd worden met de encycliek *Divino afflante Spiritu* (1943), die katholieke exegeten een vrijbrief gaf om de concrete omstandigheden waarin de bijbelse teksten zijn ontstaan, te onderzoeken 'zonder enig uit de jongste onderzoekingen verkregen licht te veronachtzamen'. Alluderend op het openbaringsconcept dat sinds Trente onverkort werd aangehouden, erkent hij dat de bijbelse auteurs opgetreden zijn als 'een levend en met rede begaafd instrument' van de heilige Geest. Deze kentering in het denken werd tijdens het Tweede Vaticaans Concilie verankerd in de dogmatische constitutie *Dei verbum* (1965): in de Schrift heeft God 'door mensen op menselijke wijze gesproken' en zich daarvoor bediend van de 'eigen vermogens en krachten' van schrijvers die 'als echte auteurs' te werk zijn gegaan. Hierop voortbouwend stelde de Pauselijke Bijbelcommissie in het document *De interpretatie van de Bijbel in de kerk* (1993) resoluut: 'De heilige Schrift is, als woord van God in mensentaal, in al haar delen en al haar bronnen door mensenhand geschreven.' Terwijl de commissie aanvankelijk was opgericht om de historisch-kritische exegese te muilkorven, erkent zij nu de onmisbaarheid van deze benadering, waarvan het gebruik 'niet alleen geoorloofd, maar ook vereist' is. Hoe deze inzichten nog te rijmen vallen met de geïnspireerdheid van de Schrift, legt zij uit door zich ten volle rekenschap te geven van de implicaties van de in-

carnatie: 'In mensenwoorden die het stempel dragen van hun tijd, verwoorden de twee testamenten hoe God langs verschillende wegen zichzelf en zijn heilsplan in de geschiedenis heeft geopenbaard.'

In haar conclusies komt zij hier op terug, en als dusdanig vormt haar besluit ook een passende afronding van dit overzicht van de weg die de bijbelwetenschap heeft afgelegd sinds de verlichting:

Het eeuwige woord is mens geworden op een bepaald moment van de geschiedenis, in een duidelijk bepaald sociaal en cultureel milieu. Wie het woord wil horen, moet het nederig zoeken waar het zichtbaar is geworden, en moet daartoe de noodzakelijke hulp van menselijke kennis aanvaarden. Om tot de mensen te spreken heeft God reeds ten tijde van het Oude Testament gebruik gemaakt van alle mogelijkheden van het menselijk spreken; maar hij heeft zijn woord tegelijkertijd afhankelijk gemaakt van de typische beperkingen die aan het menselijk spreken eigen zijn. Werkelijk respect voor de geïnspireerde Schrift vraagt dat men al het noodzakelijke doet om de betekenis ervan goed te vatten.

Literatuur

- Het citaat van Flavius Josephus is afkomstig uit *Tegen de Grieken [Contra Apionem]*, vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door F.J.A.M. Meijer en M.A. Wes, Amsterdam/Leuven 1999.
- De citaten uit de officiële documenten van de katholieke Kerk werden overgenomen van de website www.rkddocumenten.nl.
- Zie voor een uitstekend overzicht van de geschiedenis van de (oudtestamentische) exegese de afzonderlijke volumes van Magne Sæbø (redactie), *Hebrew Bible / Old Testament. The History of Its Interpretation*, Göttingen 1996, in het bijzonder *Volume III: From Modernism to Post-Modernism (The Nineteenth and Twentieth Centuries)*, in co-operation with Peter Machinist and Jean-Louis Ska s.j., *Part I: The Nineteenth Century. A Century of Modernism and Historicism*, 2013.
- H. Debel, 'Niet uit de hemel gevallen! Bijbelse tekst en exegetische methodiek vanuit historisch-kritisch perspectief', in: M. Steegen (redactie), *De Bijbel echt waar? Woord van God in mensentaal*, Leuven 2012, 27-62. ■